

Беата ГОФРОН

НЕРІВНІСТЬ ОСВІТНІХ ШАНСІВ У ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ В ПОЛЬЩІ

У період трансформації соціального порядку в Польщі проблема нерівних освітніх шансів не тільки не зменшилась, а стала для освітньої політики ще більш серйозною. Нерівність освітніх шансів пов'язана з фактом створення диференційованих статусів для дітей з боку суспільних і територіальних середовищ, у яких існують певні бар'єри (регіональний, економічний, демографічний, психологічний, ідеологічний, культурний, шкільно-освітній, статевиий).

Колапс світової системи соціалізму започаткував багаторічний період перебудови суспільного й економічного ладу в країнах Центральної і Східної Європи. 1989 рік приніс також Польщі соціально-політичні трансформації й ідеологічні зміни, які супроводжувалися економічною і духовною кризою. Трансформація системи, що розуміється як радикальна зміна основних її складників та елімінації утверджених інших, має і позитивні наслідки як на глобальному, місцевому рівнях, так і в індивідуальному житті людини. З нею пов'язують надії на краще, повніше і щасливіше життя у різних сферах. Проте початкова фаза трансформації суспільства містить чимало пасток, стихійні й неконтрольовані явища, які, з огляду на широкий обсяг, повинні трактуватися як некорисні прояви суспільного життя і міжлюдських відносин. Йдеться, насамперед, про проблеми, пов'язані з динамікою елементів та укладів (суспільних підсистем), що часто викликають дисфункційність визнаних раніше суспільних установ. Процес супроводжується такими явищами, як, наприклад, політичні й економічні кризи, руйнування навколишнього природного середовища, кризи освітніх (зокрема, школи) і культурних установ, дисфункційність сім'ї як соціального інституту та ін.

Унаслідок соціальних напружень і конфліктів виявляються соціальні нерівності в різних сферах людського життя: нерівності на економічній основі (сфера бідності й нестатку чи надмірного збагачення), нерівності в доступі до культурних, освітніх багатств, здоров'я, рекреації, відпочинку. Зростають протиріччя між бажаннями соціальних груп, здебільшого молоді, і можливос-

тями їх реалізації окремими особами, групами чи місцевими громадами. З'являються проблеми, пов'язані з дискримінацією релігійних, етнічних груп, сексуальних меншин. Виявляється також незаслужений матеріальний аванс і компенсація представникам влади різних ступенів. У період трансформації з'являються все нові й нові зв'язки соціальних ролей, продиктовані боротьбою різних систем цінностей, опозицій і бунтів проти нових верств, що незаслужено багатіють.

На думку В. Кушерця, на сучасному переломному етапі розвитку людства проблема освіти об'єктивно висувається на перший план серед багатьох інших важливих соціальних проблем. Освіта розглядається дослідником як стратегічний фактор виживання людства та його подальшого стійкого і безпечного розвитку. Адже «в сучасному технологізованому суспільстві тільки добре освічена людина може почувати себе більш-менш соціально захищеною» [16, 37]. Учений слушно зауважує, що інтелект суспільства визначає його спроможність виробляти і практично використовувати нові знання, прилади та матеріали, а також нові технології, тобто нові форми і методи організації праці. Усе це найтіснішим чином пов'язане з рівнем освіти.

Автор констатує факт зниження якості масової загальнодоступної освіти, а також її фінансово-технічної підтримки в багатьох регіонах світу. Освіта набуває більш елітарного характеру і стає менш доступною для широких мас населення. Можливість отримати добру освіту у своїй країні стримує процеси еміграції соціально активної частини населення. Тому система освіти є важливим стабілізуючим фактором і з демографічного погляду. Недостатня доступність системи освіти для широких мас населення в багатьох країнах світового співтовариства, стверджує В. Кушерць, є не тільки гальмом для подальшого соціально-економічного розвитку, а й однією із причин підвищення соціальної напруженості внаслідок соціального розшарування, яке зростає. У процесі подальшого інформаційно-технологічного розвитку суспільства це розшарування посилюватиметься [16, 38].

Сутністю процесу польської трансформації є еволюційний перехід від планової економіки до ринкової, від авторитаризму до демократії. Відоме правило демократичної держави: уряд тим кращий, чим менше керує. Основне його завдання – це дбати, щоб правила гри і механізми співжиття, а також правові норми і правила економічних відносин шанувалися всіма членами суспільства, які творять державу нового ладу [19]. Системні зміни у Польщі значно впливають на всі аспекти суспільного життя. Хитким стає почуття соціальної безпеки у процесі утворення ринку праці, на якому постає загроза безробіття (грубість ринкових механізмів призводить до ліквідації багатьох закладів праці), відбувається зубожіння багатьох суспільних груп, збільшується дистанція в соціальному становищі [20]. Перехід до ринкової економіки викликає перевагу утилітарних аспектів, що особливо загрозливо у таких сферах суспільного життя, як культура, освіта, охорона здоров'я, наука. Нові правила гри неоліберальної економіки встановлюють нову суспільну стратифікацію із вузькою сферою багатства, зубожілою інтелігенцією, робітничим

класом і селянством, із внутрішньодиференційованим середнім класом, що динамічно формується, творить і вбирає в себе нові зразки рівня і якості життя. Створюються нові типи освітніх потреб, зокрема запити на елітні кваліфікації і компетенції, нові зразки особистості, стилі споживання. Для розуміння суспільних процесів потрібно враховувати накладання на це диференційованих орієнтацій, вкорінених в етнічній культурі, релігії та світогляді місцевості. [17]. Розглянемо, як ці процеси позначаються на освітніх шансах населення.

Шанси отримання освіти можна трактувати як основу для визначення потенційних напрямів міжпоколінних змін, що здійснюються в суспільній структурі, потенційних явищ освітнього (і суспільного) руху, які прогнозуються і можуть здійснюватися. Із **рівними шансами** зустрічаємося тоді, коли особи з такими самими здібностями і мотиваціями, які походять із різних класів, верств, соціальних і місцевих середовищ, мають однакові можливості отримання освіти і відповідної позиції в соціальній і професійній структурі. Критерієм демократичності системи, що гарантує рівні шанси, є доступність системи освіти і повсюдність навчання. Дослідження освітніх шансів показують, якою мірою рівень освіти батьків, їхня приналежність до окресленого класу, верстви чи соціально-професійної категорії, місце проживання під час ранніх фаз соціалізації, знаходять своє віддзеркалення в освітніх прагненнях їхніх дітей. Певна річ, жоден із наведених показників, що визначає походження сім'ї, не виступає автономно; всі вони мають характер синдромів, але кожен становить велику діагностичну цінність у дослідженнях шансів.

Нерівності освітніх шансів, що спостерігалися у попередніх десятиліттях, збереглися. Останніми роками в деяких районах вони значно поглибилися і збільшилися. До 1989 р. також існували глибокі освітні нерівності між містом і селом, між окремими регіонами країни і групами населення з різними соціально-професійними приналежностями. Проте всі могли розраховувати на будь-яку працю, а система оплати була мало пов'язана із рівнем набутої освіти. Сьогодні ситуація така, що чим нижчий є рівень освіти, тим меншими є шанси одержання бажаного місця роботи, а в цілому менші також шанси отримання високих заробітків. Теза, що нерівність шкільного старту дітей є прогнозом нерівних шансів у подальшому їхньому житті, на сьогодні дуже переконлива. Найбільш потерпають сільські діти, за ними — діти з економічно слабких груп.

Упродовж останніх 16 років найбільш суттєві зміни, що спричинили **поглиблення нерівності в освіті**, відбулися у **професійній структурі** і на ринку праці. У 90-х роках раптовий розвиток приватного сектору і сфери послуг викликав появу нових професій. Це могло б супроводжувати відкриття класово-верстового укладу і ослаблення механізмів **спадковості**, яка є найбільш видимою ознакою репродукції суспільної ієрархії. Противагою спадковості є суспільний рух, тобто зміни позиції, що є показником відкритості класово-верстових бар'єрів. Проте, чи так сталося? Чи процеси переходу до структур ринкового господарства щось змінили в тому стабільному укладі, в якому

завдяки репродукції соціальної ієрархії система розшарування зберігає свою виразну форму і не зникає? Цікавою була б також відповідь на питання, чи легшим був би соціальний аванс у рамках системи, що ускладнюється принципами егалітарної ідеології, чи легше змінити соціальну і професійну позицію в ринковій системі, спрямованій на змагання.

1. Зміни у професійній структурі та міжпоколінна рухливість

Відповіді на вищезазначені запитання вимагають попереднього аналізу змін, що відбулись і далі відбуваються у **професійній структурі** і на ринку праці. Згідно з найновішими даними польської статистики (2003 р.), серед працюючих поляків найбільше найманих працівників – 73,1%, працюючих за власний рахунок – 15,9%, а роботодавців – 3,9%. У 90-х роках зросла кількість нетехнічної інтелігенції, яка охоплює юристів, лікарів, науковців, учителів середніх шкіл, економістів і працівників культурної сфери. Зменшилась, у свою чергу, кількість керівників і інженерів вищого рангу. У зазначений період вони не вважалися такими, що динамізували професійну структуру [8, 17–20]. Можливо, є інші інтерпретації цієї цікавої тенденції, яка вже спостерігалася кілька років тому як у Польщі, так і в інших країнах Центрально-Східної Європи.

Теорії, що шукають узагальнюючих правил, звертають увагу на аналогії між ситуацією у Польщі та «компрадорською» моделлю суспільно-професійної структури [15, 21]. Прикметник «компрадорська» є синонімом відсталості з латиноамериканським відтінком. Під такою песимістичною гіпотезою приховується положення про стагнацію суспільної структури. Більш оптимістичний варіант шукає в цих тенденціях ознаки перехідного регресу, спричиненого редукацією потреби в послугах керівників та інженерів, що працюють у традиційних промислових галузях. Проте основним центром змін у суспільно-професійній структурі є сфера бізнесу. Кількість приватних підприємців зросла більш як у чотири рази, зупинившись у 1999 р. на рівні 6,6%. Релятивний ріст кількості приватних фірм набрав переконливого темпу після початку ринкових реформ.

Другим найекспансивнішим сегментом професійної структури є працівники послуго-торговельних закладів, відсоток яких збільшився з 6,4 до 10,3%. Характерною властивістю професійної структури залишається великий відсоток кваліфікованих робітників. У 1999 р. ця категорія становила 24,8% усіх працюючих, що переконливо домінувала. На другому місці перебувають власники сільських господарств, незважаючи на виразні тенденції до спаду. Переломними були тут перші роки ринкового господарювання, коли селянський клас зменшився з 23,5 до 12,2%.

Третім за величиною сегментом є адміністративні працівники (службовці), кількість яких формується на рівні 9–11% і постійно розвивається. Кількість службовців найнижчого рівня зменшилася до 3,5%. Те саме відбувається із некваліфікованими робітниками у виробництві та сфері послуг, відсоток яких визначає незначну, але послідовну тенденцію до спаду.

Насамкінець слід відзначити 3,5 мільйона безробітних. Розмах безробіття у Польщі в 2003 р. становить 21,2%. Найбільше безробітних у віковій групі від 18 до 24 років – 29,4%. Факт безробіття пов'язаний з рівнем освіти. Так, серед осіб із вищою освітою і ліцеєюю – 34,9% безробітних, професійною – 29,1%, основною – 72,7%, без освіти – 91,5%.

Зміна політичної системи у Польщі в 1989 р. порушила перебіг універсальних тенденцій перетворень професійної структури. 90-ті роки не стали у Польщі ареною, як пише Г. Доманський, «*аккумуляованого розвитку новаторських технологій, бюрократизації підприємств і замовлення на сферу послуг*» [7, 18], наслідком чого повинна бути заміна простої і низькокваліфікованої праці ролями експертів, менеджерів й адміністраторів. Польща і надалі відчуває нестачу менеджерських кадрів і спеціалістів у технічній галузі, хоча одночасно з'явилися і зміцнили свої позиції нові професії з маркетингу, банківської системи, соціального забезпечення, реклами, консалтингу й фінансів.

Функціональною необхідністю і чинником розвитку є постійне зростання потреби у кваліфікованих спеціалістах. Кандидати на складні професійні ролі повинні володіти формальними критеріями, серед яких суспільне походження не повинно мати значення. Тому необхідність займання професійних позицій людьми з відповідною кваліфікацією має сприяти високому суспільному рухові і послаблювати вплив бар'єрів походження. Подібних змін належало б сподіватися. Проте в 90-х роках у Польщі тенденції такого типу не спостерігалися. Не активізувалась логіка зростаючого відтоку до інтелігенції осіб, які походять з інших професійних груп. Не було напливу з нижчих класів, трохи рідше ставали інтелігентами сини власників. Згідно з показниками 1999 р., на позиції керівників та інтелігентів перейшло тільки 3,3%, що вийшли з кіл бізнесу, а в 1987 р. ця категорія охоплювала 16,1%. Проте інтенсивнішими стали переміщення в зворотний бік. У 1999 р. серед власників фірм було 18,6% дітей інтелігенції і 14,8% дітей працівників інтелектуальних професій, а в 1987 р. відповідно 5% і 4,9%. Вищим був також показник успадкування позицій серед власників – серед чоловіків цей відсоток збільшився з 15,2% до 23,3%. Зростання міжпоколіневих переміщень до бізнесу визначає, що формування елементів ринкової системи знайшло певне відображення в соціальній структурі.

Відсоток чоловіків, які в 1987 р. знаходилися в інших суспільно-професійних категоріях, ніж їхні батьки, становив 40,2%, у 1999 р. – знизився до 38,3%. Аналогічні показники для жінок становили відповідно 32,4% і 28%. Із цих даних випливає, що жінки рухаються в більш замкненому колі суспільних бар'єрів, пов'язаних з походженням. Отже, більшість людей не змінили позиції, що окреслюються приналежністю до окремих сегментів, і це можна інтерпретувати як замикання в рамках закритих структур. Зниження рівня руху і перевага успадкування над рухом може турбувати, тим більше, що більший рух позитивно впливає на стан господарства, функціонування системи, задовольняє потребу рівності й суспільної справедливості та самопочуття осіб. Зміна системи примножила дошкульні суспільні бар'єри, створені капіталіз-

мом, а суспільний рух людей, які шукають можливості авансу, не порушив бар'єр у структурах спадковості.

2. Шанси суспільно-професійної рухливості

Гасло **рівності шансів** є однією з фундаментальних засад суспільної справедливості, сутністю права на освіту, основного в системі прав людини, що визнане в документах міжнародного права, а також в основних правових актах Польщі. Рівність шансів має очевидний зв'язок із суспільним рухом, але, як зауважили Еріксон і Гольдторп, якщо аналізується явище руху, необхідно звертати увагу не стільки на зміни кількості категорій, що відбуваються між поколіннями батьків і дітей, скільки на другий компонент руху (незалежний від змін професійної структури), що іменується «відносним», «циркуляційним» чи «обмінним» [10]. Тільки цей другий компонент інформує про відкритість суспільної структури, а одним із аспектів відкритості є, власне, рівень рівності шансів.

Нерівності в доступі до інтелігентських професій між особами, які походять з інтелігенції, і представниками п'яти інших категорій походження, що відрізняються професією батька, подано в таблиці 1 [7, 24]. З неї випливає, що нерівності між інтелігенцією та іншими категоріями суспільної структури належать до найсуттєвіших дистанцій. Ці дистанції зростають при переході з верхніх до нижніх щаблів ієрархії розшарування. Показники нерівності досягають максимуму для категорій, розміщених на протилежних кінцях ієрархії, між якими міжпоколінний обмін здійснювався найслабше. У 1987 р. два найгостріші бар'єри відділяли інтелігентів від некваліфікованих робітників і селян. Серед чоловіків ближче до інтелігентів відносно руху були селяни, серед жінок навпаки – ближче до інтелігентів були некваліфіковані робітниці. У 1999 р. відбулася своєрідна заміна цих ролей, тобто серед чоловіків найбільша дистанція відділила інтелігентів від селян, а серед жінок – інтелігентів від некваліфікованих робітниць.

Шанси спадковості і руху вибраних суспільно-професійних категорій

У скільки разів частіше діти інтелігентів ставали інтелігентами порівняно з особами, батько яких був:	Чоловіки		Жінки	
	1987	1999	1987	1999
працівником розумової праці (службовцем)	2,4	1,9	1,6	1,9
власником фірми	7,2	8,4	2,8	1,6
кваліфікованим робітником	12,1	23,5	12,2	48,0
некваліфікованим робітником	64,9	30,7	22,8	170,5
селянином	59,4	115,0	235,6	149,4

Дані, наведені в таблиці, можна пояснити так: якщо ринок праці є ареною, де проходить гра за позиції спеціалістів і керівників, то найменший шанс у цій грі щодо доступу до найвищих позицій мають некваліфіковані робітни-

ки і селяни. З таблиці також видно, що в 90-х роках почалося **зростання нерівностей**. Серед чоловіків показник нерівності знизився тільки серед некваліфікованих робітників і службовців нижчого рівня, з чого випливає, що чоловіки, які походять з цих класів, мають найкоротший шлях до інтелігентських професій (порівняно з 1987 р.). Інші дистанції зросли. Серед чоловіків найбільше збільшився бар'єр руху між інтелігенцією і некваліфікованими робітниками і селянами. Серед жінок тільки категорії власників і селян після зміни устрою матимуть більші можливості міжпоколінного авансу щодо інтелігентських професій і верхівки ієрархічних позицій. Це зростання бар'єру доступу до інтелігентських професій можна трактувати як відображення загального процесу, що кидає тінь на відкритість соціальної структури в Польщі. Роблячи перший крок до капіталізму, ми одночасно віддаляємося від моделі рівних шансів, а класові поділи не втрачають своєї актуальності.

Підсумовуючи, можна сказати, що в 90-х роках спостерігається **спад міжпоколінного руху**. Це означає, що люди рідше переходять до інших соціальних категорій, ніж на фазі занепаду попереднього устрою. Не збільшилась також відкритість бар'єрів між категоріями, що розуміється як рівність шансів на зміну позиції. Подібні правила спостерігаються протягом багатьох років у багатьох країнах. Але цей діагноз має суспільне значення, якщо виявляється, що сини селян у 115 разів рідше репрезентуються серед інтелігентів порівняно з синами інтелігентів (а дочки некваліфікованих робітників у 170 разів рідше) і що за останні роки розмах шансів ще більше зріс. Проблема **заблокування шансів авансу** не тільки не втратила своєї актуальності, а й, навпаки, загострилася.

З об'єктивними тенденціями співвідносяться і поточні відчуття респондентів. Результати досліджень, проведених у 1995 і 1999 рр. CBOS вказують на значне **зростання почуття нерівності шансів**, пов'язаних з походженням. На думку респондентів, ці шанси в досліджуваному періоді ще більше зменшилися у дітей робітників і селян порівняно з дітьми інтелігентів. Отже, канали міжпоколінного руху не відкрилися порівняно з періодом перед зміною устрою, стали навіть менш пропускними там, де відбувається гра щодо доступу до найвищих позицій. Ринковій системі не вдалося послабити міжпоколінні бар'єри доступу до різних професійних категорій, і це утримування нерівності шансів на відносно високому рівні визначає відсутність відкритості структури, а водночас і стан певного застою.

3. Шанси авансу шляхом освіти

У період трансформації в Польщі освіта і кваліфікація вважаються тим чинником, який найсильніше впливає на формування соціальної структури. Отже, освіта, професія і джерело утримання стали основними чинниками соціальної стратифікації, що охоплює все доросле населення. Переважна більшість поляків визнає існування соціальної структури, яка спирається на освіченість як самоцінність. Традиційні поділи: бідні – багаті, ті, які мають доступ до влади й інформації, і ті, які позбавлені такого доступу, – пов'язані з освітою і про-

фесією. Домінування такого зразка стратифікації упродовж останніх 16 років свідчить про непросте сприйняття ринкових перемін. Щоправда, освіта серед найбільших цінностей польського суспільства незмінно протягом багатьох років займає високу позицію, але одночасно низка досліджень (наприклад, дослідження *GUS* з 1998 р.) вказують на високі, **не задоволені освітні потреби** польського суспільства. Освіченість у Польщі трактується як цінність інструментальна (для уникнення безробіття, отримання цікавої роботи і професії, високих заробітків, незалежності й самостійності), а також як цінність автотелічна (бажання пізнати і зрозуміти світ, цікаве життя, досягнути високого рівня власного інтелектуального розвитку). Мотиви, пов'язані з власним інтелектуальним розвитком, самостійністю й незалежністю, є частішими в рішеннях навчання, ніж мотиви, пов'язані з працею і страхом перед безробіттям. Водночас у важкому періоді системної трансформації висока освіта і кваліфікація є найпевнішим чинником соціальної безпеки. У загальноважкій ситуації на ринку праці випускників усіх навчальних закладів у відносно кращому становищі перебувають випускники вузів. Висока кваліфікація і освіченість не тільки полегшують знаходження, а й збереження робочого місця.

Добре було б перевірити, чи відкрилися за останні роки канали **авансу за допомогою освіти**, що повинно бути важливішим детермінантом кар'єри, ніж соціальний статус батьків. Відомо, що нерівності в доступі до освіти відповідає нерівність у доступі до вищих соціальних позицій. Якщо шкільна селекція повинна мати меритократичні властивості, вона має винагороджувати за здібності, інвестування у власний розвиток і вдосконалення кваліфікації, показником яких є рівень освіти. Модель меритократичної винагороди спирається на преміювання осіб за «особисті» заслуги. Одним із основних бар'єрів меритократії є вплив соціального походження, яке природним шляхом послаблює роль особистих досягнень. Зважаючи на це, варто простежити динаміку освітніх нерівностей, відповідаючи на питання, як сильно соціальне походження формує доступ до освіти і чи не змінився його вплив за останні роки. Йдеться про важливу проблему репродукції класових бар'єрів на самому початку кар'єри, тобто про освітні шанси осіб, що походять із різних класів, суспільних верств і професійних категорій. Перед 1989 р. шкільництво було суспільно диференційованим. Дітям із робітничих і селянських сімей визначалися переважно малоцінні в освітньому плані основні школи, молодь інтелігентів майже без винятків прямувала після закінчення основної школи до повних середніх шкіл. Могло б здаватися, що в нових суспільних умовах настає спад впливу соціального походження на освітні нерівності, оскільки освіта поширюється на щоразу вищому рівні в усіх країнах (спостерігається постійне зростання загального рівня освіти). Якщо освіченість стає більш доступним багатством, то неминучим наслідком такого процесу повинен бути спад значення привілеїв, пов'язаних із класовою приналежністю батьків. Проте розклад суспільних ситуацій такий, що дистрибуція шансів на навчання неоднакова для різних категорій учнів. Справді, приналежність до

окресленої соціальної групи (наприклад, сільської верстви) означає менші (чи більші) шанси. Гальсей говорить про присутність «аскрипції під виглядом меритократії» [12, 173–186]. Це означає зростання впливу «приписаних» властивостей (наприклад, соціального походження) на освітні досягнення, що підтверджують численні дослідники з різних країн [13, 217–243]. Результати досліджень, проведених в Німеччині, Ізраїлі та Італії, свідчать, що логіка репродукції класових поділів підпорядковується своїм правилам, а освітні нерівності мають тривалий характер [22, 133–141; 1, 51–74; 6, 155–176]. Так, зокрема у Голландії знайшла підтвердження теза, що професійна позиція батька є сильним детермінантом доступу до вищих навчальних закладів, а також, що привілеї мають категорії дітей, які походять із сімей вищого соціального статусу [9, 262–277].

Сорок п'ять років зусиль щодо створення рівних шансів у польському суспільстві не принесли значних успіхів. Функціонування механізмів **відтворення нерівностей** підтвердили Галлер і Мах, вивчаючи зв'язок між професією батька й освітою чоловіків, які тільки починають свою трудову діяльність [11, 43–103]. Другий важливий результат стосується динаміки нерівності на окремих рівнях шкільної системи. Вчені Савінський і Стасінська намагалися встановити вплив походження на шкільні вибори після закінчення основної і середньої школи, тобто у двох основних пунктах кар'єри (двох найважливіших селекційних порогах, які щонайбільше диференціюють шкільні шляхи і професійні долі). У 1954–1986 рр. не відбулося змін – вплив професійної позиції та рівня освіти батьків на процеси селекції на першому порозі, який має вирішальну роль, утримувався на однаковому рівні. Систематичну редукцію нерівностей вдалося ствердити тільки на другому порозі, при переході із середніх шкіл до вищих. Проте це не має великого значення, бо роль селекції після середньої школи незначна, у зв'язку з чим послаблення бар'єрів суспільного походження на цьому етапі освіти практично не відіграє жодної ролі [21]. До ідентичних висновків дійшли дещо пізніше Генс і Бялецький [14, 303–336]. Крім того, упродовж тривалого часу спостерігається систематичне зменшення кількості молоді, що вчиться, з робітничим і сільським походженням [4].

Відомо, що диференційованими є прагнення до навчання молоді з різних виховних середовищ, а нерівності зумовлюються соціальним становищем сім'ї дитини. Показниками такого становища є професійні кваліфікації батьків, їхній рівень освіченості, матеріальний і культурний статус, місце проживання, чисельність сім'ї, виховна свідомість тощо. Численні дослідження підтверджують тенденцію до **міжпоколінняного успадкування нерівностей**, серед яких можна вирізнити певні напрями досліджень. До першої групи належать праці, які з'ясовують проблему зв'язків між рівнем соціально-економічного розвитку регіону і освітніми бажаннями (М. Козакевич, М. Лось, З. Косель, З. Квіцинський). Інша група досліджень стосується постійних навчальних старань молоді на довших відрізках часу чи повних циклах навчання (М. Яструб-Мрозічка, А. Яновський, З. Квіцинський, В. Вісьневський,

М. Стасінська). Є також дослідження, що встановлюють цілісний вплив чинників середовищно-соціальної природи, які кумулюються у біографіях людей (Й. Осінський, З. Квіцінський, М. Козакевич, Р. Боровіч, М. Шиманський, І. Бялецький).

Сьогодні відбувається **зниження освітніх прагнень** молоді з менш вигідним соціальним положенням. Далі посилюються нерівності у сфері навчальних шансів, тобто збільшується дистанція між тими, хто знаходиться у вигідній ситуації, і тими, виховання яких (початкова соціалізація) здійснюється у несприятливих умовах розвитку. У виборі подальшого шляху навчання постійно більшого значення набувають основні чинники суспільного диференціювання (найвищий рівень бажань у молоді з інтелігенції, найнижчий – у селянської). У процесі навчання настає процес «охолодження» (уреальнення) рівня навчальних прагнень молоді. Доступність освіти блокує і психологічний бар'єр. Сільські діти і діти із сімей з низьким соціальним статусом мають занижену самооцінку, що є реальною силою і чинником селекції, що елімінує дітей із цих середовищ із шкіл окресленого типу. В середині 90-х років до ліцеїв потрапляла кожна друга дитина з інтелігенції, кожна сьома – з робітничого середовища і кожна дванадцята – з сільського середовища. Сьогодні ці диспропорції значно поглибилися і можуть посилюватися у результаті ліквідування багатьох дошкільних закладів і малих шкіл (в основному в селах).

Чинники соціальної природи в дійсності підлягають зміцненню і вирішують, вигідне чи невигідне соціальне становище (високий рівень освіти батьків пов'язується з високою позицією в соціально-професійній структурі, це супроводжує більша правдоподібність проживання у великому місті). Презентування в емпіричних дослідженнях двох таких крайніх категорій молоді (враховуються три суспільні властивості – професія, рівень освіченості, місце проживання, а також шкільні оцінки) дало такий результат: при найкращому розміщенні цих елементів відсоток осіб, що намагаються отримати вищу освіту, сягає 95%, на неповній середній освіті хоче зупинитися 2%, зате при некорисному розміщенні – відповідно 4% і 45% [2, с. 109–110]. Кумуляція окремих чинників, що визначають соціальне положення особи, вказує, наскільки **сильно у Польщі диференціюються соціальні шанси на навчання**. Крім того, упродовж цілого періоду навчання в школі чинники соціальної природи стираються зі шкільними досягненнями, що вимірюються оцінками, тестами знань тощо. Навіть молодь з однаковими шкільними успіхами, але різного походження, по-різному вирішує вибір подальшого свого шляху. Різниця між найвищим і найнижчим рівнем освіти батьків при однакових шкільних досягненнях осіб, що бажають отримати вищу освіту, перевершує 20% [3, 56]. Якість результатів навчання не вирішує подальших планів щодо навчання. У групі найслабших учнів тим більше осіб намагається отримати вищу освіту в даній категорії рівня освіти батьків, чим вищий цей рівень. Варто зауважити, що діагностична вартість оцінок обмежує їх релятивізм та заплутання в контекст середовища. Отже, якщо брати до уваги тільки шкільні оцінки, це може призвести до фальшивого рішення щодо відсутності соціаль-

них нерівностей. Постає питання про значення школи як установи, що здійснює диференційну селекцію на підготовчому етапі до вибору подальшого шляху.

Аналіз попиту на навчання після закінчення основної школи однозначно вказує на суспільний характер **автоселекції**, тобто усіх процесів, які вказують, що серед учнів окреслених категорій, найчастіше спираючись на самооцінку, тільки частина учнів складає іспити або зголошується на даний напрям навчання. У ситуації (могло б здаватися) вільного і необмеженого вибору серед загальнодоступних закладів, значно частіше відмовляється від подальшого навчання молодь, яка походить з великих соціальних груп і місцевих середовищ, що створюють менш сприятливі умови розвитку на ранніх стадіях життя. Якщо поглянути на еволюцію структури соціального походження учнів від самого початку їхнього навчання до закінчення вищої школи, можна зауважити, що дуже серйозні зміни в участі окремих категорій походження відбуваються на фазі формування збору кандидатів на окреслений напрям навчання, тобто на фазі автоселекції. Загалом ці зміни у структурі походження (на фазі автоселекції) є серйознішими, ніж ті, що здійснюються в результаті дій (неоднакових для різних соціальних категорій) процесів селекції під час навчання і під час відсіву на екзаменах. Інакше кажучи, якщо порівняти між собою структуру походження учнів основних шкіл (засада рівних шансів) зі структурою студентів вузів, можна підтвердити, що на різницю між ними більшою мірою «вплинули» зміни, які виявились у структурі походження під час вибору середньої школи і постанови здобуття вищої освіти (автоселекція), ніж під час відсіву в середніх школах і селекції при вступних екзаменах до вузів. Характерною є тенденція до зменшення відмінностей на вищих етапах навчання. Основні пропорції розподілів визначаються вже на початковому етапі навчання, а саме при переході з основної школи до гімназії та з гімназії до середньої школи.

Дослідження яскраво вказують на те, що походження сім'ї впливає на культурну позицію особистості, викликаючи те, що із сприятливим становищем у суспільстві пов'язані переконливо кращі результати в тестах і, як правило, вищі оцінки у школі (згідно з Р. Будоном, це є так званий первинний стратифікаційний ефект) [5]. У свою чергу, при однакових шкільних досягненнях, чим вищий соціальний статус сім'ї, тим більші шанси вирішити подальше навчання в найпрестижніших закладах, з довшим періодом навчання, що є вторинним стратифікаційним ефектом. Отже, основні соціальні нерівності виступають вже при вирішенні питання про подальше навчання, при бажанні навчатися у вищій школі окресленого типу. Попит на навчання дуже диференційований, і в такому розумінні шанси на навчання мають характер досить неегалітарний.

Вибір, що здійснюється особою (суб'єктивне, індивідуальне вирішення) має значення для репродукції соціальної структури. Тенденція до **високого рівня авторекрутації** утримується в межах класу чи верстви, а люди, зі свого боку, діють начебто «за дорученням» цієї тенденції. Міжпоколінний рух залишається тоді на незмінному рівні (а залежить, між іншим, від виборів і дій осіб), і

вибір цієї поведінки повторюється, часто всупереч реальним інтересам особистості і заходам освітньої політики. Цим шляхом вибір навчання, приймаючи хибну логіку дій шкільної системи, підтримує і санкціонує її функціонування, оскільки віра у збіжність тріади «здібності – шкільні компетенції – професійні компетенції» підтримує і санкціонує соціальний порядок. Уклад значень, що визначають ситуацію вибору, є по суті віддзеркаленням шкільних диференціювань та правил, які її створюють (зразки компетенцій і критерій оцінок). У свою чергу, шкільні диференціювання є перетворенням диференціювань зовнішніх щодо шкільної системи, в укладі значень, що створюють зразок шкільних компетенцій. Існують певні спільні основи виборів, типових для учнів, що походять із різних середовищ. Типові рішення – це не тільки найчастіший вибір в окресленій категорії, а й такі, які характерним чином відрізняють цю категорію серед інших, що є суб'єктивною (відчуття) і об'єктивною (структура шансів) своєрідністю.

У результаті цих об'єктивних і суб'єктивних передумов в останні роки, разом із появою нової соціальної дійсності проблема нерівних освітніх шансів не тільки не зникла, а, навпаки, стала більш серйозною проблемою для освітньої політики.

Література:

1. Blossfeld H.-P., Changes in educational opportunities in the Federal Republic of Germany: a longitudinal study of cohorts born between 1916 and 1965. W: Shavit Y., Blossfeld H.-P. (red.), Persistent Inequality. Changing educational attainment in thirteen countries. Boulder 1993, Westview Press.
2. Borowicz R., Plany yciowe m odzie y, ich realizacja, wiat warto ci. Badania longitudinalne. Toru 2000, AUNC, Socjologia Wychowania 14, UMK.
3. Borowicz R., Rywno i sprawiedliwo spo eczna. Studium na przyk adzie o wiaty. Warszawa 1998, IRWiR PAN.
4. Borowicz R., Zakres i mechanizmy selekcji w szkolnictwie. Warszawa 1983, PWN.
5. Boudon R., L'inйgalite des chances. La mobilitй sociale dans les sociйtйs industrielles. Paris 1993, Colin.
6. Cobalti A., Schizerotto A., Inequality of educational opportunity in Italy. W: Shavit Y., Blossfeld H.-P. (red.), Persistent Inequality. Changing educational attainment in thirteen countries. Boulder 1993, Westview Press.
7. Domański H., Hierarchie i bariery spo eczne w latach dziewi dziesi tych. Warszawa 2000, Instytut Spraw Publicznych.
8. Domański H., Na progu konwergencji. Stratyfikacja spo eczna w Europie rodkowo-Wschodniej. Warszawa 1996, Wydawnictwo IFiS PAN.
9. Dronkers J., Educational reforms in the Netherlands. Did it change the impacts of parental occupation and education. «Sociology of Education» 66, 1993.
10. Erikson R., Goldthorpe J.H., The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies. Oxford 1992, Clarendon Press.
11. Haller M., Mach B.W., Structural changes and mobility in a capitalist and a socialist society; comparison of men in Austria and Poland. W: Niessen M. i in. (red.). International

- Comparative Research. Social Structures and Public Institutions in Eastern and Western Europe. Oxford 1984, Pergamon Press.
12. Halsey A.H., Towards meritocracy? The case of Britain. W: Karabel J., Halsey A.H. (red.). Power and Ideology in Education. New York 1977, University Press.
  13. Heath A.C., Mills C., Roberts J., Towards meritocracy? Recent evidence on an old problem. W: Crouch C., Heath A. (red.). Social Research and Social Reform. Oxford 1992, Clarendon Press.
  14. Heyns B., Bia ecki I., Educational inequalities in postwar Poland. W: Shavit Y., Blossfeld H.-P. (red.). Persistent Inequality. Changing educational attainment in thirteen countries. Boulder 1993, Westview Press.
  15. Kofman J., Roszkowski W., Transformacja i postkomunizm. Warszawa 1999, Instytut Studiów Politycznych PAN.
  16. Кушеречь В.І., Система освіти в ноосферному вимірі. Потреба світоглядної та методологічної переорієнтації // Вища освіта України. – Київ. – 2003. – № 3. – С. 36–40.
  17. Kwieciński Z., Dylematy reform edukacyjnych w sytuacji gwałtownej zmiany ich kontekstu społecznego i kulturowego. W: Realia i perspektywy reform oświatowych (red. Bogaj A.), Warszawa 1997, IBE.
  18. Kwieciński Z., Edukacja wobec nadziei i zagrożeń współczesności. Poznań 1998.
  19. Lewandowski E. (red.), Fenomeny społeczne końca wieku. wyd. 1998.
  20. Pilzer P.Z., Nasz dobrobyt bez granic. Warszawa 1995.
  21. Sawiński Z., Stasińska M., Przemiany w oddziaływaniu czynników pochodzenia na dwóch drogach selekcji młodzieży szkolnej. Zeszyt 42 Zespołu Badań Socjologicznych nad Problemami Oświaty. Warszawa 1986, Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego.
  22. Shavit Y., Kraus V., Educational transitions in Ireland: a test of the industrialization and credentialism hypothesis. «Sociology of Education» 63, 1983.

Beata Gofron. Неравенство образовательных шансов в период трансформации социального порядка в Польше

В период трансформации социального порядка в Польше проблема неравных образовательных шансов не только не уменьшилась, но стала для образовательной политики еще более серьезной. Неравенство образовательных шансов связано с фактом создания дифференцированных статусов для детей со стороны социальных и территориальных сред, в которых существуют определенные барьеры (региональный, экономический, демографический, психологический, идеологический, культурный, школьно-образовательный, половой).

Beata Gofron. The Long Odds in Education during the Transformation of Social Order in Poland

During the transformation of social order in Poland the problem of long odds becomes very topical. The problem of long odds in education is caused by increasing the differentiation of youth's statuses due to social and territorial differences. Those differences are based on regional, economical, demographic, psychological, ideological, cultural, educational, and gender peculiarities.